

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ніколенко Л. М.

У статті досліджено принцип верховенства права як ключовий універсальний механізм забезпечення прав людини в умовах сучасних глобальних викликів, трансформацій політичних режимів та ерозії демократичних інституцій. Звернута увага на зростаючу актуальність цієї проблематики в контексті міжнародних криз, конфліктів, авторитарних тенденцій і загального ослаблення довіри до державних інституцій, включно з тими, що традиційно вважаються гарантами демократії. Верховенство права розглядається як багатокомпонентне правове явище, що включає правову визначеність, обмеження публічної влади законом, ефективний доступ до правосуддя, юридичну рівність і незалежність судової влади. Метою статті є не лише виявлення теоретико-правових засад верховенства права, а й дослідження його ролі як системоутворювального чинника правової держави та дієвого інструменту для реального гарантування прав людини. Визначено, що верховенство права є основою правових систем, забезпечуючи стабільність, передбачуваність і справедливість у відносинах між державою та особою.

Висвітлено еволюцію принципу верховенства права від античної філософської думки до сучасного розуміння в міжнародному правовому порядку. Значну увагу приділено аналізу практичного втілення цього принципу в умовах надзвичайного стану, цифровізації публічного управління, реформування правових систем і впровадження міжнародних стандартів прав людини.

Обґрунтовано, що без реалізації принципу верховенства права будь-які декларації про дотримання прав людини залишаються формальними та не мають практичного значення. Запропоновано системне бачення зміцнення правового регулювання у цій сфері та наголошено на необхідності комплексного підходу до імплементації цього принципу в національну правову політику.

Акцентовано увагу на необхідності посилення інституційної спроможності, розвитку правової культури, гармонізації національного права з міжнародними стандартами та забезпечення прозорості та підзвітності влади. Особливої актуальності ці питання набувають у перехідних суспільствах та в умовах воєнного стану, де ризики порушення прав людини є значно вищими.

Ключові слова: верховенство права, права людини, правова держава, імплементація прав людини, міжнародні стандарти.

Nikolenko L. M. The rule of law as a universal principle of ensuring human rights in modern conditions

The article examines the principle of the rule of law as a key universal mechanism for ensuring human rights in the context of modern global challenges, transformations of political regimes and the erosion of democratic institutions. Attention is drawn to the growing relevance of this issue in the context of international crises, conflicts, authoritarian tendencies and the general weakening of trust in state institutions, including those traditionally considered guarantors of democracy. The rule of law is considered as a multi-component legal phenomenon, which includes legal certainty, limitation of public power by law, effective access to justice, legal equality and independence of the judiciary. The aim of the article is not only to identify the theoretical and legal foundations of the rule of law, but also to study its role as a system-forming factor of the rule of law and an effective tool for the real guarantee of human rights. It is determined that the rule of law is the basis of legal systems, ensuring stability, predictability and justice in relations between the state and the individual.

The evolution of the principle of the rule of law from ancient philosophical thought to modern understanding in the international legal order is highlighted. Considerable attention is paid to the analysis of the practical implementation of this principle in conditions of a state of emergency, digitalization of public administration, reform of legal systems and the implementation of international human rights standards.

It is substantiated that without the implementation of the principle of the rule of law, any declarations of respect for human rights remain formal and have no practical significance. A systemic vision of strengthening legal regulation in this area is proposed and the need for a comprehensive approach to implementing this principle in national legal policy is emphasized.

Attention is focused on the need to strengthen institutional capacity, develop legal culture, harmonize national law with international standards and ensure transparency

and accountability of authorities. These issues are particularly relevant in transitional societies and in conditions of martial law, where the risks of human rights violations are much higher.

Key words: *rule of law, human rights, rule of law, implementation of human rights, international standards.*

Постановка проблеми та її актуальність.

У сучасному світі, що характеризується глибокими трансформаціями політичних режимів, глобалізацією та зростанням викликів до демократичних цінностей, проблема забезпечення прав людини набуває особливої актуальності. У цьому контексті принцип верховенства права виступає як фундаментальний орієнтир, що визначає не лише архітектуру національних правових систем, але й забезпечує сталість, передбачуваність та справедливість у правовідносинах між державою і особою. Саме верховенство права є тією універсальною категорією, яка поєднує правову рівність, недопущення свавілля влади, ефективний доступ до правосуддя та належне врядування, створюючи умови для реального здійснення прав і свобод людини.

Проте на тлі сучасних викликів — збройних конфліктів, ерозії демократичних інституцій, зростання авторитарних тенденцій і криз верховенства права навіть у розвинених демократіях — постає необхідність глибшого осмислення цього принципу та його практичного втілення. Зокрема, актуальним є аналіз того, як верховенство права реалізується в умовах надзвичайного стану, правових реформ, цифровізації публічного управління, а також у процесі імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти верховенства права неодноразово досліджувалися в науковій літературі, зокрема в роботах М. Буроменського, С. Головатого, Н. Камінської, М. Козюбри, Л. Лобойка, Р. Луцького, Н. Оніщенко, О. Петришина, С. Погребняка, А. Пухтецької, П. Рабіновича та інших поважних вчених.

Метою статті є дослідження ролі верховенства права як ключового механізму забезпечення прав людини в умовах сучасного світу, аналіз міжнародних стандартів та національних практик їхнього застосування, а також виявлення проблем та перспектив зміцнення правового регулювання в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Верховенство права (rule of law) у сучасному правовому дискурсі посідає провідне місце як наріжний камінь

демократичного ладу та ефективного механізму захисту прав людини. Його універсалізм полягає у здатності забезпечити баланс між владними повноваженнями держави та правами і свободами особи, запобігаючи свавіллю й правовому нігілізму.

Ідея верховенства права бере свій початок ще з античності, де філософи, зокрема Арістотель, підкреслювали необхідність панування закону над свавільною волею правителя. Проте як сформоване поняття верховенство права закріплюється у європейській правовій традиції значно пізніше — у працях англійського вченого Albert Venn Dicey, який у своїй фундаментальній праці *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (1885) сформулював три базові постулати верховенства права: перевага права над свавіллям влади, рівність усіх перед законом і домінування судових механізмів захисту прав [1].

У XX столітті концепція зазнала трансформації під впливом міжнародного правозахисного руху, формування системи ООН і практики Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ). Зокрема, у рішенні *Broniowski v. Poland* (2004) ЄСПЛ наголосив на системній вразливості правової системи, що виникає внаслідок дефіциту верховенства права [2]. Слід визнати, що у практиці ЄСПЛ принцип верховенства права постає як імпліцитна умова реалізації прав, гарантованих Конвенцією. У сучасному розумінні, запропонованому Венеційською комісією Ради Європи, верховенство права охоплює не лише формальні, а й матеріальні елементи: юридичну визначеність, заборону свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, рівність перед законом, пропорційність і підзвітність державної влади [3]. Також важливим є внесок Tom Bingham, колишнього головного судді Великої Британії, який у праці *The Rule of Law* (2010) підкреслює, що верховенство права повинне забезпечувати не лише формальну законність, а й справедливість законодавства, ефективність його застосування та захист основних прав особи [4].

У контексті українського конституціоналізму принцип верховенства права набув імперативного значення, будучи закріпленим у статті 8 Конституції України як базова засада функціонування правової держави [5]. Отже, верховенство права — основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав та свобод [6, с. 49].

Слід підкреслити, що принцип верховенства права виступає не лише абстрактною юридичною категорією, а фундаментальною передумовою

реалізації, захисту та гарантування прав людини [7, с. 82–86]. У контексті сучасного правового дискурсу він набуває особливої ваги як системоутворювальний чинник, що забезпечує баланс між публічною владою та індивідом, унеможливорює свавілля держави та створює середовище правової передбачуваності. Верховенство права забезпечує низку ключових елементів, без яких будь-які гарантії прав залишаються суто декларативними:

1) правову визначеність — кожна особа повинна мати можливість передбачити правові наслідки своїх дій, знати свої права та доступні способи їх захисту. Правова визначеність є фундаментальним елементом верховенства права та однією з ключових гарантій ефективної реалізації прав людини. Вона передбачає, що норми права мають бути чіткими, доступними для розуміння, передбачуваними у застосуванні, а особа — повинна мати реальну можливість передбачити правові наслідки своїх дій або бездіяльності. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що право має бути сформульоване з достатньою точністю, щоб особа могла — за необхідності, за допомогою юриста — передбачити наслідки застосування того чи іншого нормативного акта. У справі *Sunday Times v. the United Kingdom* (1979) суд підкреслив, що норма права вважається такою, що «існує», лише тоді, коли вона є «доступною для громадян і передбачуваною у своєму застосуванні» [8]. З огляду на це, можна визнати, що правова визначеність виконує подвійну функцію: гарантує захист від свавілля з боку держави, створює умови для довіри громадян до правової системи. У контексті прав людини правова визначеність є не лише технічною якістю законодавства, а й матеріальною гарантією, яка дозволяє особі реалізовувати свої права на засадах прозорості, стабільності та юридичної безпеки;

2) обмеження публічної влади законом — жоден орган державної влади не може діяти свавільно або поза межами закону. Тобто, принцип обмеження публічної влади законом полягає в забороні свавільного втручання держави в правовий простір особи. Це означає, що органи державної влади мають діяти виключно на підставі, в межах повноважень і у спосіб, передбачений Конституцією та законами України. Конституційний Суд України (далі — КСУ) у своєму рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 наголосив, що «влада не може здійснюватися у спосіб, що не передбачений правом, оскільки це суперечить принципу верховенства права», і що саме законність є базовим критерієм допустимості дій публічної

влади [9, с. 402–410]. З наукової точки зору, верховенство права означає не просто формальне панування закону, а наявність правових обмежень для держави, які забезпечують її відповідальність перед суспільством [10, с. 24–35]. Тобто право — це не лише інструмент держави, а й засіб її обмеження в ім'я захисту людини. Таким чином, правове обмеження публічної влади є імперативною умовою правової держави, без якої реалізація прав людини стає ілюзорною;

3) ефективний доступ до правосуддя є одним із визначальних елементів верховенства права та передумовою реального захисту прав і свобод людини. Це означає, що кожна особа повинна мати реальну, не лише формальну можливість звернутися до незалежного, безстороннього й компетентного суду для захисту своїх прав, а також отримати справедливе судові рішення у розумний строк. ЄСПЛ у численних рішеннях наголошує, що ст. 6 Європейської конвенції з прав людини вимагає не лише доступу до суду як інституції, але й ефективності такого доступу. Зокрема, у справі *Golder v. the United Kingdom* (1975) суд вперше визнав, що право на суд передбачає право на доступ до суду як таке, що є невід'ємною частиною справедливого судочинства [11]. Венеційська комісія підкреслює, що ефективний доступ до правосуддя передбачає: наявність процедур, які є доступними, прозорими і зрозумілими; відсутність надмірних процесуальних або фінансових бар'єрів; право на юридичну допомогу у випадках, коли це необхідно [3]. Згідно з позицією КСУ, доступ до правосуддя є конституційною гарантією, що забезпечує верховенство права. У своєму рішенні від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 він зазначив, що ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права [12]. Ефективний доступ до правосуддя — це не лише технічна або процесуальна категорія, а й гарантія реального впливу особи на правову дійсність [13, с. 137–139]. Таким чином, ефективний доступ до правосуддя є основою реалізації інших прав людини, оскільки без можливості їх судового захисту вони залишаються декларативними;

4) дотримання принципу юридичної рівності — закон є однаковим і обов'язковим для всіх, в тому числі для органів державної влади та посадових осіб. Принцип юридичної рівності виступає не лише формально-правовою нормою, а онтологічним ядром правової держави, що виражає ціннісну

установку на неупереджене, однакове ставлення держави до кожної особи, незалежно від її соціального, політичного чи економічного статусу. У контексті верховенства права юридична рівність функціонує як інструмент легітимації публічної влади: держава втрачає моральне право на примус, якщо її норми та механізми не є універсальними. Рівність перед законом і судом — це не лише питання процедури, але й сутнісна вимога справедливості, що забезпечує внутрішню цілісність правопорядку. Конституція України у ст. 24 закріплює юридичну рівність як універсальну гарантію для всіх громадян [5]. Більше того, юридична рівність поширюється і на публічну владу, яка має діяти на підставі та в межах закону. У цьому контексті держава, її органи та посадові особи також є суб'єктами права, на яких поширюється обов'язок дотримання норм — в тому числі у тих випадках, коли вони самі є стороною у спорі. Таким чином, юридична рівність є ключовою імпліцитною вимогою до правової системи, що обумовлює як формальну рівність правового статусу осіб, так і матеріальну рівність можливостей щодо їх реалізації. Це, у свою чергу, є запорукою справедливості, довіри до інституцій та стійкості демократичного ладу;

5) незалежність судової влади є фундаментальною передумовою реалізації принципу верховенства права. Вона означає не лише відсутність прямого тиску з боку інших гілок влади, а й інституційну, функціональну та особисту автономію суддів, що гарантує їхню здатність приймати рішення виключно на основі закону, фактів справи та власного сумління. Отже, суд має бути вільним від політичного, адміністративного, економічного чи будь-якого іншого впливу, незалежно від його джерела. Без такої незалежності, правосуддя втрачає свою легітимність, а право — свою захисну функцію. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що ознаки незалежності включають спосіб призначення суддів, тривалість повноважень, гарантії проти тиску та зовнішній вигляд неупередженості (див. *Campbell and Fell v. the United Kingdom*, 1984) [14]. Базові стандарти судової незалежності сформульовані у:

— Бангалорських принципах поведінки суддів (2002), які визначають, що незалежність судових органів є передумовою забезпечення правопорядку та основною гарантією справедливого вирішення справи у суді. Отже, суддя має відстоювати та втілювати в життя принцип незалежності судових органів в його індивідуальному та колективному аспектах [15];

— Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи Рес (2010)12, де встановлено, що «незалежність судової влади забезпечує кожній особі право на справедливий суд і тому є не привілеєм суддів, а гарантією поваги до прав людини та основоположних свобод, що дає змогу кожній особі відчувати довіру до судової системи» [16];

— Конституції України, де ст. 126 передбачає гарантії недоторканності, незмінюваності та спеціальної процедури звільнення суддів [5].

У демократичному суспільстві незалежність суду не є привілеєм суддів, а правом кожного на справедливий розгляд справи незалежним і безстороннім судом відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17].

Отже, верховенство права не має бути лише декларацією — воно повинне втілюватися через практичні механізми, що забезпечують його дієвість у повсякденному житті. Недостатньо проголосити верховенство права як конституційний або політичний принцип — його справжня цінність полягає в ефективному функціонуванні відповідних інституцій, процедур і гарантій. Інакше цей принцип перетворюється на риторичну фікцію, що не змінює правової реальності. Крім того, правова держава не може існувати лише у сфері символів — вона має існувати у сфері реальних суспільних відносин. Це означає, що верховенство права повинне проявлятися у щоденній правозастосовній практиці, у прогнозованості судових рішень, у реальній підконтрольності публічної влади, у наявності незалежного та доступного суду, в ефективному механізмі контролю за дотриманням прав людини. Особливої актуальності це набуває у країнах з перехідною демократією або в умовах воєнного стану, де спокую обґрунтувати обмеження прав «вищими цілями» є надзвичайно сильною. Таким чином, реалізація верховенства права — це завжди питання інституційної спроможності, політичної волі та правової культури. І саме на цьому ґрунті вимірюється не формальна наявність цього принципу, а ступінь його вкоріненості в суспільстві.

Висновки. Верховенство права є не просто теоретичною конструкцією, а дієвим механізмом забезпечення гідності, свободи та рівності особи. В умовах сучасних глобальних викликів його захист і розвиток є обов'язком як національних, так і міжнародних суб'єктів права. Лише через утвердження верховенства права можливо гарантувати реальність прав людини та побудову справедливої, правової держави. Удосконалення верховенства права як універсального принципу

забезпечення прав людини потребує: інституційної стабільності та незалежності судової влади; розроблення міжнародних стандартів регулювання цифрових технологій, зокрема в сфері захисту даних; ефективного конституційного контролю; розвитку правової культури та освіти; забезпечення прозорості та підзвітності органів публічної влади; гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами; посилення ролі міжнародних організацій, таких як ООН, у моніторингу дотримання прав людини. Особливої ваги набуває синергія між національними правовими системами та системою міжнародного права прав людини.

Література

1. Dicey A.V. An Introduction to the Study of the Law of the Constitution. London: Macmillan, 1885. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/introductiontost00diceuoft>
2. Broniowski v. Poland: European Court of Human Rights, application no. 31443/96, judgment of 22 June 2004. *Hudoc*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61828%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61828%22]})
3. Venice Commission. Rule of Law Checklist. 2016. *Venice*. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e)
4. Bingham T. The Rule of Law. London: Penguin Books, 2010. *Penguin Books Limited*. URL: <https://www.penguin.co.uk/books/180387/the-rule-of-law-by-bingham-tom/9780141034539>
5. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Скрипнюк О. В. Принцип верховенства права і держава: деякі питання методологічного забезпечення теоретичного аналізу проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 49–56.
7. Ніколенко Л. М. Визначення принципу верховенства права в господарському судочинстві. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1 (78). С. 82–86.
8. Sunday Times v. the United Kingdom: European Court of Human Rights, application no. 6538/74, judgment of 26 April 1979. *Hudoc*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57584%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57584%22]})
9. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп від 02.11.2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004 / відп. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. К. : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
10. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35.
11. Golder v. the United Kingdom: European Court of Human Rights, judgment of 21 February 1975, series A no. 18. *Hudoc*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. *Офіційний сайт Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
13. Ніколенко Л. М. Доступність до правосуддя в умовах проведення судової реформи: матеріали Всеукраїнської наук – практ. конф. присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.). Вінниця. 2019. С. 137–139.
14. Campbell and Fell v. the United Kingdom: European Court of Human Rights, judgment of 28 June 1984, application no. 7819/77. *Hudoc*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57456%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57456%22]})
15. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року: Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 № 2006/23. *Офіційний сайт Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text
16. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки: схвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. на 1098 засіданні заступників міністрів. *Офіційний сайт Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text
17. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

Ніколенко Л. М.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
публічної безпеки громади
Донецького державного університету
внутрішніх справ